

Yasemin AKTAŞ

Doktor Öğretim Üyesi, Bayburt Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Tarih Bölümü/Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bayburt/Türkiye
Faculty Member, Bayburt University/Faculty of Humanities and Social Sciences/Department of History/Department of Medieval History, Bayburt/Türkiye

eposta: yaseminaktas@bayburt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0808-8874> - <https://ror.org/050ed7z50>

Atıf/Citation: Aktaş, Yasemin. 2023. Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(36), 416-439.

🔗 <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1317447>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi /Received:	20.06.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	21.07.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.09.2023

KİLİKYA ERMENİLERİNİN ÇUKUROVA'DAKİ İKTİSADÎ FAALİYETLERİ

Öz

Kilikya olarak da isimlendirilen Çukurova, stratejik konumundan dolayı tarih boyunca önemli bir bölge oldu. Bu coğrafyaya hâkim olmak isteyen birçok devlet ve topluluğun içinde Ermeniler de vardı. Ermeniler, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki yer değişimi neticesinde Çukurova'ya geldiler ve bölgede kendi hakimiyetlerini sağlamaya çalıştılar. Siyasî ilişkilerin yanında varlıklarını gösterebilme adına iktisadî kalkınmaya önem verdiler. İktisadî başarıyla da bölgedeki siyasî varlıklarını daha sağlam zemine oturtmaya çaba sarf ettiler. Bu kapsamda verimli ve zengin Çukurova topraklarını amaçlarına uygun olarak kullandılar. Bu zenginlikten en üst düzeyde fayda sağlamaya çalışan Ermeni hânedân liderleri, tarım ve hayvancılıktan madencilığe kadar birçok iktisadî girişimde bulundular. Bu şekilde hem bölgeye dikkat çekmeyi hem de söz konusu zenginlikten siyasî noktada bir sonuç almayı hedeflediler. Ermeniler, bu kapsamda bölgenin her türlü ürünü ticarileştirdiler. Ayrıca başta Ceneviz ve Venedik olmak üzere çeşitli tüccar gruplarına yönelik iskân ve vergi muafiyeti tanıdılar. Böylece Çukurova'nın ticarî potansiyelini artırmaya yönelirken bölge ticareti ve ticaret yollarını da kendi kontrollerine almak için uğraş verdiler. Bu girişimlerini kanunlarla da destekleyen Ermeniler, kanunnâmeler ilan etiler. Böylece ticarî alanda düzen sağlayıp daha fazla gelir elde etmeyi amaçladılar. Bu çalışma, Kilikya Ermenilerinin XI. yüzyılın sonunda bölgeye gelip yerleşmelerinin akabinde iktisadî kalkınma konusunda neler yaptığını ve hangi faaliyetlerde bulunduğunu ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kilikya, Çukurova, Ermeniler, Ekonomi, Ticaret, Venedik, Ceneviz.

ECONOMIC ACTIVITIES OF CILICIAN ARMENIANS IN ÇUKUROVA

Abstract

Çukurova, also known as Cilicia, has been an important region throughout history due to its strategic location. Armenians were among the many states and communities that sought to establish dominance over this region. After the Battle of Manzikert in 1071, Armenians migrated to Anatolia and settled in Cilicia, where they attempted to establish their own authority. Alongside political relations, they also put emphasis on economic development as a means to demonstrate their presence. They strived to solidify their political presence by achieving economic success. To this end, they utilized the fertile and rich lands of Cilicia in line with their objectives. Armenian dynastic leaders, aiming to benefit maximally from this wealth, engaged in various economic ventures from agriculture and livestock to mining. Through these endeavors, they sought to draw attention to the region and achieve political gains from its wealth. Armenians commercialized all kinds of products from the region. They also granted settlement and tax exemptions to various merchant groups, particularly the Genoese and Venetians. By doing so, they aimed to increase Cilicia's commercial potential and strive to gain control over regional trade and trade routes. Armenians supported their initiatives through the enactment of laws, thereby establishing order in the commercial sphere and aiming to generate more income. This study explores the economic activities and initiatives of Cilician Armenians upon their arrival and settlement in the region in the late 11th century.

Keywords: Cilicia, Çukurova, Armenians, Economy, Trade, Venice, Genoa.

Giriş

Türkiye'nin oldukça verimli topraklarına sahip olan Çukurova, coğrafi olarak Seyhan ve Ceyhan nehirleriyle birlikte kuzeyde Toros, doğuda Amanos Dağları ve güneyde Akdeniz ile çevrili delta ovasıdır. Bununla birlikte bölgenin Adana, Sis (Kozan), Anazarba (Dilekkaya), Misis (Yakapınar), Tarsus, Seleucia/Selûkiyye (Silifke) ile Korykos (Kız Kalesi) ve Ayas (Aigai/Yumurталık) gibi liman kentlerinin dâhil olduğu bir alanı kapsadığı da ifade edilmektedir. Diğer yandan Toroslardan itibaren Silifke ve Korykos'un bulunduğu alan Dağlık Kilikya, Tarsus'tan itibaren doğusu ise Ovalık Kilikya olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (Ramsay 1960: 426-429; İbn Hurdazbih 2008: 86-87, 90, 92-93, 152; Ünal 2006: 17, 19; Ünal 2000: 23-25; Gökhan 2012: 71-72; Tekindağ 1971: 141-143; Strabon 2000: 251-259, 265-266).¹ Bizans İmparatorluğu ile mücadele edildiği dönemde Sugûru's-Şam sınırlarına dâhil edilen bölge (İbn Havkal 2021: 165; Kudame b. Cafer 2018: 40, 156-158; Demirci 2016: 310), sahip olduğu doğal yapısı itibariyle Akdeniz, Suriye ve Anadolu arasında köprü vazifesi görmektedir.

¹ Strabon, Mersin (Soloi-Viranşehir-Mezitli), İskenderun Körfezi ve Hatay'a uzanan alanı Ovalık Kilikya, Toros Dağları'nın engebeli kısmını ise Alanya-Viranşehir arası Dağlık Kilikya olarak zikretmektedir (2000: 329-330). Geniş bir alanı ihtiva ettiği anlaşılan Kilikya tanımlamasında günümüz Çukurovası ovalık Kilikya, Taşeli platosu ise dağlık Kilikya alanını kapsamaktadır (Selen 1948: 305-313).

Bölge coğrafi olarak tanımlanırken Antik dönem kaynaklarından itibaren sıklıkla Kilikya adı kullanılmaktadır. Geniş bir alanı tanımlayan ve oldukça eski bir geçmişe sahip olan Kilikya ismi, köken itibariyle Asur dönemine dayandırılmaktadır. Bununla beraber İslâmî kaynaklarda Çukurova olarak bahsedilen bölge, farklı isimlerle zikredilmiş olsa da doğu, batı, kuzey ve güney yönünde ticaret yollarının kavşak noktasında bulunması sebebiyle Eski Çağlardan itibaren stratejik öneme sahiptir (Ünal 2000: 19-25; Durukan 2015: 241-257; Bardakçı 2018: 12-19). Bu sebeple birçok devlet ya da hânedân bu bölgeye hâkim olmak istedi. Emevîler ve Abbâsîler döneminde Bizans İmparatorluğu ile mücadelelerin yaşandığı Çukurova, Ermeni hâkimiyeti öncesinde Türklerin iskân edildiği sugûr bölgesi konumundaydı. Abbâsî halifelerinin desteğiyle Silifke civarına kadar yayılan Türkmenler, Bizans saldırılarına rağmen (Kudame b. Cafer 2018: 156-158; İbn Havkal 2021: 180; Turan 2009: 168; Paydaş 2012: 165-200) bölgeye göç etmeye devam etti. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra yaşanan göç hareketiyle de Türkmenler, Marmara, Karadeniz ve Çukurova'nın dağlık ve ovalık alanlarına kadar yayıldı (Sümer 2017: 154-155).

XI. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun izlediği olumsuz siyaset ve Malazgirt Savaşı sonrası Türklerin Anadolu'ya ilerleyişi karşısında Ermeniler de Anadolu'da yayılmaya başladı. Malatya, Tarsus, Göksun, Maraş gibi yerleşim yerlerinde Ermeni idareciler ortaya çıktı (Süryani Mihail 1944: 46-47, 59; Ghazarian 2000: 43; Urfalı Mateos 2000: XIX-XX; Koca 2017: 32-35). Sivas ve Kayseri'ye çekilmiş bulunan Ermeniler ise Bizans İmparatorluğu'nun dinî ve siyasî baskısının yanı sıra II. Gagik'in öldürülmesiyle 1080'den itibaren Çukurova'ya yöneldi. Bizans İmparatorluğu'ndan ayrılarak I. Rupen etrafında toplanan Ermeniler, Torosların dağlık bölgelerine yerleşti (Vahram 1831: 27-28; Urfalı Mateos 2000: XX, 157, 190-191; Runciman 1989: 57; Gökhan 2012: 76-77). 1082-1084'te Selçuklu Sultanı Süleymanşah, Bizans İmparatorluğu kontrolündeki Çukurova'ya sefer düzenleyerek burayı Selçuklu sınırlarına dâhil etti. Bu süreçte ve daha sonra bölgede Türkmen iskânı devam etmekle birlikte (İbnü'l-Esîr 1987: 128; Beihammer 2022: 304-306) I. Haçlı Seferi'nin akabinde siyasî ve askerî manada Rupenliler (1080-1220) etkin olmaya başladı. Rupenliler, Baron Konstantin'den itibaren ekonomik anlamda güçlenebilmek için Torosların dağlık alanlarından Çukurova'nın verimli ovalarına yöneldiler. Zira kendilerine göre bölgedeki önemli kentlere ve buralar vasıtasıyla da Akdeniz'e ulaşmaları gerekmektedir. Bu sebeple hem sınırların emniyetini sağlamak hem de iktisadî gelişim kaydedebilmek için Çukurova'nın önemli kentlerine hâkim olmak istediler. Bu doğrultuda ilk olarak ele geçirilen Vahka (Feke) Kalesi'nden itibaren Tarsus dâhil Çukurova sınırlarında zikredilen birçok kale kentini kontrolüne alan Rupenliler, Bizans İmparatorluğu, Selçuklular, Hetumlular ve Antakya Kontluğu başta olmak üzere bölgeye hâkim olmak isteyen diğer güçlerle mücadele ettiler (Nersessian 1962: 632-636; Ghazarian 2000: 43).

XII. yüzyıldan itibaren Rupen Hânedânlığı'nın kontrolüne geçmeye başlayan bölge, ilk aldıkları Vahka'dan itibaren Tarsus, Anazarba, Sis, Misis ve Silifke gibi Çukurova'nın önemli

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

şehirlerinin yanı sıra ithalat-ihracat faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı Korykos ve Ayas liman kentlerini kapsamaktaydı (Ebü'l-Fidâ 2022: 213-215, 220; Oldenburg 2000: 33-38, 43, 46; Turan 2020: 108-111; Nersessian 1962: 650; Hançer 2016: 288; Tekindağ 1971: 143-145; Akkuş Yiğit 2016: 451-467; Demir 2016: 1-13). Ermeniler, zikredilen yerlerde hâkimiyet kurmakla birlikte Bizans İmparatoru İoannes'in 1137 yılındaki Kilikya Seferi'nde Baron Leon ve oğullarını esir almasıyla kısa süreli olarak bu kentler üzerindeki kontrollerini kaybettiler. Ancak Leon'un oğlu II. Toros esaretten kurtularak Bizans İmparatorluğu ve Haçlılarla mücadeleyi sürdürdü, kaybedilen toprakları da geri aldı (Vahram 1831: 27-31; Chamic 1827: 185-189, 192-194). Bununla birlikte bölgede Türkmen varlığı da devam etti. 1180'de Rupen, Türkmenlere ikamet izni vermişse de daha sonra saldırıda bulundu. Fakat 1185-1187'de Rüstemli Türkmenleri, yaşamları için elverişli olması sebebiyle Göksun ve civarından Sis'e kadar yayılım gösterdi. Bölgedeki Türkmenler, Selçuklu sultanları tarafından daima himaye edildi. Selçuklu sultanlarının Çukurova Seferleri, temelde Türkmenlerin ve ticaret yollarının emniyetini sağlamaya dayanmaktaydı (Turan 2010: 216-217, 238-241, 334-337; Sümer 2017: 156). Bu siyasî çatışma ortamında Ermeniler, Baron II. Toros'tan başlayıp II. Leon'un (1219) son dönemine kadar geçen süreçte bölgede yeniden güç olarak ortaya çıkmaya çalışsalar da Selçuklular bu alandaki varlıklarını yapılan seferlerle sürdürmeyi hedefledi. Zira 1225'te Alâeddin Keykubad, Çukurova seferinde Karaman, Göksun ve Silifke'ye kadar ilerledi, ele geçirilen bu bölgeleri Türkmenlere yurt olarak tahsis etti. Böylece Kemareddin İli (İç-el/Isauria) olarak adlandırılan bu sahada Türkmen iskânı arttı (İbn Bîbî 1996: 353-354; Öngül 2017: 171-173).

Ermeniler, siyasî çatışmalarla birlikte, Eski Çağlardan itibaren önem taşıyan Ayas ve Korykos limanları üzerinden Akdeniz, Suriye, Anadolu, Tebriz ve Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir alanda ticarî bağlantıya geçtiler. Çukurova'nın dağları, kentleri ve limanlarından istifade eden Rupenliler ve sonrasında Hetumlular bölgeye gereken önemi verdi. Böylece Çukurova kentlerinin önemli bir ticaret ve kültür merkezi hâline gelmesinde etkileri oldu (Alishan 1899: 40-41; Heyd 1975: 409-410; Turan 2020: 110; Ramsay 1960: 387-388; Ersan 2007: 236-237; Ünal 2006: 17-18; Dashdondog 2011: 36). XIII. yüzyıl başlarında Çukurova'yı ziyaret eden Oldenburg, Türkmen, Rum, Süryani ve Ermenilerin birlikte yaşadığı toprakların bir yandan deniz diğer yandan dağlarla çevrili idarî, ticarî ve dinî merkez olduğunu, izinsiz seyahat etmenin de mümkün olmadığını ifade etmektedir (2000: 30).

XI. yüzyıldan itibaren Rupen hânedânı mensupları, yerleştikleri sahada kalıcılığı sağlayabilmek ve ekonomik güce sahip olabilmek için geniş bir iktisadî faaliyete yöneldiler. Bu doğrultuda kanunnâmelerle ekonomik hayatta düzenin sağlanmasına yönelik kararlar aldılar. 1166-1173 yılları arasında Ermeni Katolikosluğu görevini yapmış olan Nerses'in toplumun sosyal, kültürel ve dinî durumlarına değindiği yazıları bulunmaktadır (Melkonyan 2016: 337-344). Yine 1184'te sosyal hayatı düzenlemek için hazırlanan *Mxi'tar Gos Kanunnâmesi*'nde de iktisadî hayata dair birtakım kurallar yer almaktadır. Kanunnâmede ticarî faaliyetlerin evlilikleri etkilemesine, ticaretin satıcı ve alıcı açısından güvenilir bir şekilde

yapılmasına ve buna yönelik cezaî yaptırımlara değinilmektedir (2000: 87, 136-137, 233-234, 295).

Rupen ve Hetum gibi hânedânlıklara ayrılan Kilikya Ermenilerinin siyasî ve askerî ilişkileri konusunda muhtelif çalışmalar bulunmaktadır. Döneme dair çalışmalarda siyasî sürecin daha yoğun şekilde ele alındığı görülmektedir. Zira Kilikya Ermenileri, çoğu zaman Çukurova'da siyasî ve askerî manada girişimlerde bulunmuşlar ve kendinden güçlü olana bağlı olarak hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte iktisadî hayatta aktif olarak yer alıp bölge ticaretinden pay almaya da çalışmışlardır. Bu sebeple siyasî-askerî ağırlıklı kaleme alınan çalışmalar içerisinde Venedik, Ceneviz ve Memlûkler başta olmak üzere muhtelif devletlerle iktisadî ilişkilere değinilmektedir (Ersan 2007; Özbek 2017: 13-34; Gökhan 2012: 70-108; Akkuş Yiğit 2015: 171-206; Çetin 2009: 369-384; Çetin 2004; Usta 2022; Özkutlu 2019: 485-517). Fakat Ermenilerin iktisadî faaliyetlerine bütüncül olarak bakılmamıştır. Bundan hareketle bu çalışmada, bölgeye sonradan gelmelerine rağmen buradaki varlıklarını muhafaza etme kaygısında olan Ermenilerin bunu genel ekonomik gelişmeyle desteklemeye çalışmaları ele alınmaktadır. XI. yüzyıldan itibaren başlayan bu yöndeki faaliyetleri, XIII. yüzyılın ortalarına kadar incelenmiştir.

1. Tarım, Hayvancılık, Madenler, Ormanlar ve Elde Edilen Ürünlerin Ticareti

Çukurova bölgesinin iklimi ve verimli toprakları, iktisadî hayatın çok yönlü olarak sürdürülmesine imkân sunuyordu. Çukurova'ya hâkim olan hânedân ya da devletler de bölgenin imkanlarından istifade ederek imar ve iskân faaliyetlerini iktisadî girişimlerle aynı oranda devam ettirmeye çalışmışlardı. Nitekim bölge, Eski Çağlardan itibaren zengin tarım alanlarına sahipti ve toprak temel geçim kaynakları arasında yer almaktaydı. Roma döneminde olduğu gibi (Ramsay 1960: 430; Bardakçı 2018: 14) Halife Me'mûn'dan itibaren Türklerin iskân edildiği Çukurova'nın çiftlik ve köylerinde zahire ürünleri üretilmekteydi (İbn Havkal 2021: 179-180; Anonim 1937: 149; Anonim 2018: 109). Malazgirt Savaşı sonrasında Toroslara kadar yayılan konar-göçer Türkmenler de hem yaşadıkları coğrafyanın getirisi hem de ihtiyaçları doğrultusunda yaylalarda hayvancılığa, vadilerde ise tarıma yönelmişlerdi (Turan 1969: 114-116; Cahen 2012: 119; Marco Polo 1979: 20). Ermeniler de aynı şekilde bu zenginliklerden faydalanmaya devam etti. Bölgenin iktisadî hayatı; tarım, hayvancılık, balıkçılık, madencilik, marangozluk, demircilik ve dericilik ile yeraltı ve yerüstü zenginliklerin desteklediği muhtelif zanaatlara dayandırıldı. Bununla beraber yoğun mücadelelerin yaşandığı coğrafyada köle ticareti de yapıldı. Bu şekilde bölgenin stratejik önemini kavrayan Ermeni liderleri, iktisadî kalkınmayı sağlayabilmek için temel ihtiyaca yönelik ziraî üretimi de insanların menfaatine olan zanaatları da desteklediler. Böylece tüm bu faaliyetler, birbiriyle ilişkili olarak zaman içerisinde gelişim gösterdi.

Dağlık ve Ovalık Kilikya olarak adlandırılan geniş sahada XI. yüzyıldan itibaren icra edilen en önemli iktisadî faaliyet, bölgenin verimli topraklarında yapılan tarımdı. Bölgede

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

yetiştirilen ziraî ürünler çeşitlilik gösterip arpa, buğday, pamuk, üzüm, zeytin, çavdar, safran, hurma, mısır ve muhtelif meyvelerden oluşmaktaydı (Mxi'tar Gos 2000: 119, 121, 136, 146, 178-180, 197; Alishan 1899: 15-16, 19; Cahen 2012: 119; Ersan 2007: 238; Redford 2012: 302). Çukurova'da Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin varlığı, Misis ve Anazarba gibi kentlerde bağ ve bahçeciliğin, dolayısıyla da meyveciliğin gelişmesini destekledi. Aynı şekilde Anazarba'daki zengin meralarda birçok tarım ürünü yetiştirildi. Dağlık Kilikya sınırlarında zikredilen Göksu Nehri'nin beslediği Silifke, Diacaisareia (Uzuncaburç) ve Olba ise Eski Çağlardan itibaren tarıma elverişli yerlendendi ve zengin üzüm bağlarına sahipti (İbn Havkal 2021: 179; Alishan 1899: 17-19; Balcıoğulları 2022: 4-11). Üzüm yetiştiriciliğine bağlı olarak zamanla şarap üretimi de yaygın bir hâl almıştı. Bölgede üretilen şaraba olan yoğun talep, hem tarımsal üretim hem de ticaretin gelişmesi noktasında etkili oldu (Alishan 1899: 15-16; Heyd 1975: 411; Bardakçı 2018: 14). Bu ve benzer yönleriyle Çukurova toprakları, bölgede iskân edilen diğer unsurlar gibi Ermeniler için de önem taşıdı ve bu zenginliklerden istifade edildi.

Rupen Hânedânlığı'nın hâkimiyet kurduğu dönemde Ermeni liderleri, bölgedeki toprakları dilediği gibi tasarruf yetkisine sahipti. Bununla birlikte sahip oldukları toprakları ve bunlar üzerindeki haklarını prens ya da baronlardan uygun gördükleri kişilerle paylaşabilirlerdi. Toprak sahibi de halkın menfaatini göz önünde bulundurarak belirlenen kurallar çerçevesinde kendisine verilen topraklarda hâkimiyet sürerdi (Mxi'tar Gos 2000: 146). Kanunnâme'den anlaşıldığı üzere bağ ve bahçe kullanımında keyfiyet söz konusu değildi. Toprak sahiplerinin hakları ile bahçe ve bağların güvenliği, kanunlarla sağlanmaya çalışılmaktaydı. *Mxi'tar Gos Kanunnâmesi'*ne göre toplumda komşunun bağına girme ve meyveden bir miktar yeme izni vardı. Ancak toplanarak tamamına el konulması yasaktı. Aksi halde hareket eden olursa cezalandırılmalıydı (2000: 146, 180, 197). Melkonyan, Ermeni Katolikosu Nerses'ten nakille XII. yüzyılda Ermeni manastırlarında köklü bir değişiklik yaşandığını zikretmektedir. Burada verdiği bilgilerle tarımsal gelişmeye de ışık tutmaktadır. Zira din adamlarının bir kısmının ziraî faaliyetlere yönelerek bağ ve bahçe işleriyle meşgul olduğunu bildirmektedir. Aktardıklarına göre din adamları, zamanla daha fazla kazanç elde edebilme arzusuyla manastırdan ayrılarak şehirlerde yaşamaya ya da tarımla meşgul olmaya başlamışlardı. Böylece verilen bilgilerle bir yandan manastır mensuplarının dinî konulardan uzaklaşması eleştirilirken diğer yandan dönemde yürütülen tarım faaliyetlerine de değinilmekteydi (2016: 339-340). Ramsay da daha Roma döneminde Tarsus ve civarında din adamlarına ait çiftlikler olduğu yönünde bilgi vermektedir (1960: 430).

Çukurova'nın önemli geçim kaynakları arasında yer alan tarım faaliyetlerinin toplumun her kesimi tarafından icra ediliyor olması, Kilikya Ermenilerinin temelde daha çok tarım toplumu olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bununla birlikte döneme ilişkin kaynaklardan edinilen bilgiye göre bölge ekonomisinde hayvancılık da önemli bir paya sahipti. Bölgenin dağlık ve ovalık alanlarında hayvancılık yapılmaktaydı. X. yüzyıl İslam coğrafyacısı İbn Havkal'ın ifade ettiğine göre Türklerin iskân edildiği Tarsus ve Misis,

meraların bulunması sebebiyle hayvancılığa elverişliydi (2021: 179-180). Hayvancılık, coğrafyanın getirisi olarak Çukurova'ya hâkim olan tüm topluluklar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bölgedeki Türkmenlerin de temel geçim kaynağıydı. Türkler, binlerce yıllık tarihinde yaşamlarının gereği hayvancılığa, özellikle de at yetiştiriciliğine önem vermişlerdi (Kaşgarlı Mahmud 1985: 344-345; Turan 1969: 114-116). 1071 sonrasında Anadolu'ya göç ettikleri zaman da koyun, at ve sığır sürüleriyle birlikte gelmişler, Toroslara kadar yayılarak zengin yaylalarda bu hayvanları yetiştirmeye devam etmişlerdi (Cahen 2012: 106-107, 120). Misis'in Ceyhan Nehri kıyısında olması ve ağaçlık alanların varlığı mandacılığın gelişmesini de sağlamıştı (Alishan 1899: 23; Balcıoğulları 2022: 5; Cahen 2012: 119). XIII. yüzyıl seyyahı Marco Polo, Çukurova'nın dağlık ve ovalık alanlarında ikamet eden Türkmenlerin hayvancılıkla ilgilendiklerini ve at yetiştiriciliğinde mahir olduklarını ifade etmektedir (1979: 20). Kilikya Ermenileri de kendisinden önce bölgede iskân eden halkla aynı doğrultuda hareket ettiler. Ermeniler tarafından at, eşek, katır, keçi, koyun, öküz, inek ve arı yetiştirilirken bunların binek olanları taşımacılık alanında da kullanılmaktaydı (Mxi'tar Gos 2000: 119, 146, 178-180, 197; Alishan, 1899: 23; Ersan 2007: 238; Redford 2012: 302). XIII. yüzyılda Çukurova'yı ziyaret eden Wilbrand von Oldenburg, bu bilgiyi destekleyerek Çukurova'ya dair nakillerinde at çiftliklerine ve av hayvanının bolluğuna vurgu yapmaktadır (2000: 30, 32; Ersan 2007: 238). Hayvancılık konusunda bölgede ceylan, geyik, keklik, bıldırcın gibi farklı hayvan türlerinin de adı zikredilmekle birlikte II. Toros ve kardeşi Mleh'in Adana ve Misis civarında vahşi hayvan avladığı da ifade edilmektedir. Bu şekilde gelişme gösteren bölgedeki hayvancılık faaliyetleri, hayvan ve deri ihracatının gelişmesine de yardımcı olmuştur (Alishan 1899: 23).

İktisadî hayatta arazilerden elde edilen ürünlerin ticareti ve hayvanların alım-satımı, Çukurova'nın limanlarıyla birlikte Silifke, Anazarba, Tarsus, Misis ve Sis gibi şehirlerdeki pazarlarda yapılmaktaydı. Bahsi geçen bu şehirlerin Ayas ve Korykos limanlarıyla bağlantısı, Çukurova'dan Anadolu'ya geçişte geçit konumunda olması, ayrıca depo imkânı sunması, yerli ve yabancı tacirlerin aktif olarak buralara yönelmesinde etkili oldu. Özellikle Latin tüccarların, Ermenilerle yaptıkları anlaşmalara istinaden bu kentlerden depo ya da yerleşim yeri talepleri de pazar açısından bölgenin önemini artırdı (Heyd 1975: 411-412, 414-415). Bununla birlikte dönem içerisinde hazırlanan kanunnâmelerdeki uyarılardan hareketle kentlerde yapılan ticaretin her zaman güvenilirlik içerisinde gerçekleşmediği de anlaşılmaktadır. Zira Katolikos Nerses ve Mxitar Gosh, iktisadî hayatın düzenlenmesine ve ticaretin güven içerisinde gerçekleştirilmesine dair yazılar kaleme almışlardı. Melkonyan, Nerses'in keşişlerin tarıma yönelmesine tepki gösterdiğini ve şehirlerde bulunan tüccarların olumsuzluklarına değindiğini bildirmektedir. Verilen bilgiye göre tüccarlar, pazar yerlerinde her zaman dürüst hareket etmemekte, ölçü ve tartıda hile yaparak alıcıları kandırabilmekteydi. Ayrıca yüzdeler almaya kaydıyla köylüye borç para verildiğini, bunun yanlış uygulama olduğunu ve vazgeçilmesi gerektiğini de nasihat ettiği ifade edilmektedir (2016: 340).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

Katolikos Mxi'tar Gosh, ticarete güvenilirlik esasına ve üretim ya da alım-satımda belirli kıstaslara uyulması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Kanunnâmeye göre; satış işlemi, ürünün kusurlu olmadığına teyit edilmesinden sonra üç şahidin huzurunda yapılmalıydı. Bununla beraber ticareti yapılan ürünlerden ya da hayvanlardan kazanç elde etme beklentisi olduğu için alıcının zarara uğraması hâlinde zararının telafi edilmesi de gerekliydi. Kişi, satın aldığı üründen beklediği karşılığı alamamışsa şahitler nezdinde gerçekleşen alışverişten vazgeçip ürünü iade etme hakkına sahipti. Çarşı ya da pazarda zikredilen kurallara riayet edilmediği takdirde ise ağır cezaların uygulanması gerekiyordu (2000: 119, 178-180, 197). Alıcının mağdur edilmesinin, satış sırasında yalan yere yemin edilmesinin ve dolandırıcılığın cezası aforoz edilmeydi. Şayet satıcı farkında olmaksızın kusurlu ürün satmışsa ve hatası karşısında pişman olmuşsa tövbe ederek malını geri almalıydı. Ticaret yapan kişi, zikredilen kurallara uyarsa aforoz edilmekten kurtulurdu (2000: 87, 233-234). Ticarete satıcı-alıcı arasında herhangi bir sahtekârlık yaşanmasını önlemek için kanunlar mümkün mertebe uygulanmaya çalışılmalı, ürün fiyatları idareciler tarafından kontrol edilmeli ve ürünün yıllık verimine göre değerlendirilerek yenilenmeliydi. Mxi'tar Gosh'a göre zaten pazar yerleri kral ya da yerel idareci izniyle kurulmaktaydı. Bundan dolayı da idareciler tarafından belirlenen kurallara riayet edilmeli, ölçü ve tartıda düzen sağlanmalı, ticarete sorun çıkarıcılar kontrol edilerek Ermeni liderinin emri doğrultusunda cezalandırılmalıydı (2000: 294-295).

İktisadî hayatın kanunlarla düzenlenmeye çalışıldığı toplumda tahıl ürünleri ve hayvanlar, sadece ticarî kâr amaçlı değil aynı zamanda devletlerarası ilişkilerde de önemli bir yer tutmaktaydı. Ermenilerin 1155/1156'daki Kıbrıs Seferi'ne istinaden Bizans İmparatoru Manuel'in Çukurova'ya düzenlediği sefer sırasında imparatoru durdurmak için zirâî ürün ve hayvan takdimi söz konusuydu. Ermeni Baronu II. Toros, imparatorun saldırısı karşısında Antakya kontu ve Kudüs kralı vasıtasıyla af diledi, İmparator Manuel'e erzak, at, katır ve koyun hediye etti (Urfalı Mateos 2000: 324; Alishan 1899: 23; Nersessian 1962: 640; Norwich 2013: 124-125). Tahılın siyasî ve askerî durumlardaki önemi, 1191'deki mücadele sırasında da görülmekteydi. 1191'de Ermeni Baronu Leon, Selahaddin Eyyubi ve Antakya Kontu Bohemund arasında Bagras Kalesi için bir hâkimiyet mücadelesi yaşanıyordu. Bu süreçte Bohemund'un Bagras'ta bulunan 12 bin ölçek buğdayı ele geçirmesi bölge halkı için büyük bir avantaj sağladı. Zira Kont Bohemund, Bagras'ı hakimiyeti altına alamamışsa da buradan ele geçirdiği buğdayla Antakya'yı yaşanan kıtlıktan kurtardı (Gregory Abû'l-Farac 1987: 457-458). Yine Türkiye Selçuklularında I. Alaeddin Keykubad'ın kardeşiyle olan taht mücadelesinde Ermeni prensi Leon'a tahıl vaadi de (İbn Bîbî 1996: 136-137) buğdayın hem temel besin kaynakları içerisindeki önemine hem de siyasî yönden kıymetine örnek teşkil etmektedir.

Bölge, tarım arazilerinin yanı sıra ormanlık alanların varlığı açısından da kıymetliydi. Nehirlerin beslediği Sis ve Misis'teki orman alanlarının (Alishan 1899: 17-19, 23, 128) yanı sıra Toroslar ve Amanos Dağları yıl içerisinde fazla yağış alması sebebiyle funda, safran, sedir, ardıç, zeytin, defne, çam gibi ağaç türlerinin yetiştiği zengin orman dokusuna sahipti. Bu

zengin orman varlığı, bölgenin kereste ihtiyacını karşıladığı gibi kereste ihracatının gelişim göstermesini de sağlamaktaydı. Bununla beraber eserlerde oransal olarak değeri zikredilmemekle birlikte, orman arazisinin varlığı hayvancılığın ve avcılığın yapılmasına da imkân tanımaktaydı (Strabon 2000: 253, 256; Redford 2012: 300). Bölgede hayvancılık yapılması, ormanların bölge ekonomisine en büyük katkısının kereste yönünde olduğu gerçeğini değiştirmemekteydi. Zira ormanlardan elde edilen ürünler, iç pazarda kullanıldığı gibi ihracatta da önemli bir yer tutmaktaydı. Sedir ağaçları ile bunlardan elde edilen kereste, reçine içermesi ve suyu geçirmemesi sebebiyle gemi yapımında tercih edilmekteydi. Kerestenin yanı sıra ağaçlardan elde edilen reçine ve hoş kokulu bitkilerin de ihraç edilmesi söz konusuydu (Alishan 1899: 17-19, 128; Strabon 2000: 253). Ormanlar, gerek alınan vergiler gerekse elde edilen ürünlerin satılmasıyla iktisadî hayata önemli oranda katkı sağlamaktaydı. Bu sebeple ormanların kimin kontrolünde olacağı, Ermeni liderleri ve kanunlar tarafından belirlenmekteydi. Fakat bölge kimin kontrolünde olursa olsun ormanların tasarruf hakkı karşılıksız olarak bulunduğu yerin köylüsüne aitti. Köylü, meyve toplama ya da avlanma konusunda dilediği gibi hareket etme hakkına sahipti. Sınırları içerisindeki halkın haricinde birisi ormandan faydalanmak isterse yine onlardan izin almak zorundaydı (Mxi'tar Gos 2000: 146).

Çukurova, madenler açısından da oldukça zengin bir bölgeydi. Özellikle dağlık alanlarda altın, gümüş, bakır, demir, tuz ve boraks gibi değerli madenler çıkarılırdı. Ülke toprakları kral ya da baronun hâkimiyetindeydi, bu sebeple de madenlerin kim tarafından nasıl kullanılacağı da Ermeni liderlerince belirlenmekteydi. Belirlenen kriterlere göre madenlerin tasarrufunda bazı farklılıklar bulunuyordu. Buna göre madenler içerisinde oldukça kıymetli olan altın kralın, gümüş ise kraliçenin tasarrufundaydı. Altının yanı sıra inci gibi değerli mücevherler daima krala aitken, sakız, safran, katran ve tütsü (hoş kokulu bitkiler) Ermeni beyinin denetimine bırakılmakta, satışı da onların kontrolünde gerçekleşmekteydi. Bakır, demir ve tuz gibi madenlerin inisiyatifi ise kral tarafından belirlenen kişiye aitti (Mxi'tar Gos 2000: 146; Alishan 1899: 441-442; Ünal 2000: 27-29). Alishan'ın nakillerine göre de yapılan anlaşmaya istinaden Venedikli tacirler vasıtasıyla ülkeye giren altın ve gümüş, para basımında önem taşıdığı için kralın darphanesinde toplanmaktaydı (1893: 16).

Bölgenin iktisadî hayatında önemli yeri olan demir, yoğun olarak Adana ve civarından elde edilirdi (Cahen 2012: 121; Ünal 2006: 18). Ayrıca Toros Dağları'yla Haçlı şövalyelerinin kontrolüne bırakılan Amanos Dağları da demir madeni bakımından zengindi. Hâliyle bu durum demirin ihracattaki payını artırmaktaydı. Ancak Ermeni liderleri, zengin bir bölgeye sahip olmayı başarmışlarsa da demir ve kereste zenginliğini kendi menfaatlerine hizmet edecek olan gemi yapımını geliştirmek amacıyla kullanamadılar (Redford 2012: 300). Bu da onları, ihracat ve ithalat faaliyetlerinde gemicilikte üstün durumdaki Latin tüccarlara yakınlaştırırken söz konusu tüccarlara imtiyaz vermek zorunda dahi bıraktı.

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

Çukurova'dan elde edilen demir madeni demirciliğin, kereste varlığı marangozluğun, hayvancılık ise dokumacılığın ve dericiliğin gelişimini sağladı (Mxi'tar Gos 2000: 121; Redford 2012: 302). Marco Polo, en iyi halıyı Ermenilerin dokuduğunu iddia etmektedir (1979: 20). Lakin dericilik ve dokumacılık, göçebe yaşamın getirisi olarak Orta Asya'dan itibaren Türkmen'e özgü bir zanaattı. Türkmenler, keçi kılı ya da koyun yününden dokumalar yapmış, çadırlarını keçeden üretmişlerdi. Bu zanaatlarını göç ettikleri Anadolu'da da muhafaza etmişlerdi (Kaşgarlı Mahmud 1985: 366, 427; Aktok Kaşgarlı 1990: 115). XIII. yüzyıl Anadolu'sunda da Türkmen dokumaları ünlü olup Cahen'e göre Türkmen, çadırını ya da halısını başka bir unsura dokutmazdı. Ayrıca Türklerle aynı coğrafyayı paylaşan Ermeniler de dokuma tekniğinin inceliklerini Türklerden öğrenmişlerdi (2012: 106, 123). Dokumacılığın ihracattaki payı göz önünde bulundurulduğunda Ermeniler ile Çukurova kentlerine yerleşen Latin tüccarların da zamanla bu zanaatı öğrenerek ticaretten pay alma peşine düştükleri anlaşılmaktadır. Zira kendilerine tanınan imtiyazların akabinde Tarsus, Misis ve Ayas gibi kentlere yerleşen Latinlerin buralarda imalat ve zanaata yönelerek marangozluğun yanında dokumacılık ve dericilik yapmaları (Alishan 1899: 444-445) bunu desteklemektedir.

2. Ticaret Yolları ve Latin Tüccarlara Verilen İmtiyazlar

Çukurova'nın verimli bir saha olmasına rağmen yoğun geçen yaz sıcaklarının ve nehir yataklarındaki sıtmaya sebep olan bataklık alanların varlığı insan yaşamına çok da elverişli değildi. Bu sebeple Haçlı Seferleri'nde örnekleri görüldüğü üzere bazı bölgelerin yaz dönemlerinde terk edilmesi söz konusuydu. Halk, hastalıklara davetiye çıkaran ovalık alanlardan uzaklaşarak dağlık alanlara yöneliyordu. Ancak değişen şartlara bağlı olarak liman kentlerinde de yerleşmeye başladılar. Yaşanan olumsuzluklara rağmen halk ve tüccarlar, Çukurova'nın iktisadî hayatında önem taşıyan Silifke, Tarsus, Misis, Sis ile Korykos ve Ayas gibi liman kentlerinde yoğunluk oluşturdu. İç Anadolu'yu Çukurova ve Suriye yönünde bağlayan geçitler (Gülek ve Beylan/Belen) ile Toros ve Amanos Dağları'yla Çukurova'dan elde edilen ürünlerin bolluğu bu kentleri ön plana çıkararak gelişmesini sağladı (Nersessian 1962: 650; Redford 2012: 301).² Geçit ve limanların varlığının yanı sıra Göksu, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin gemicilik faaliyetlerine elverişli yapısı, limanlara ve kentlere bağlantı sağlamaktaydı ve dolayısıyla da bölgedeki gelişimi hızlandırmaktaydı. Çukurova'nın en önemli limanı olan Ayas, tüccarların toplanma yeri konumundaydı ve buradan çıkan kervanlar, geçitler vasıtasıyla Anadolu'nun iç kesimiyle birlikte Suriye, Tebriz, Orta Asya ve Çin'e kadar ulaşabilmekteydi. Ayrıca doğrudan deniz yoluyla da batıyla ticaret yapılabilmekteydi (Turan 2020: 110-111, 178-180; Ersan 2007: 236-237; Nersessian 1962: 650).

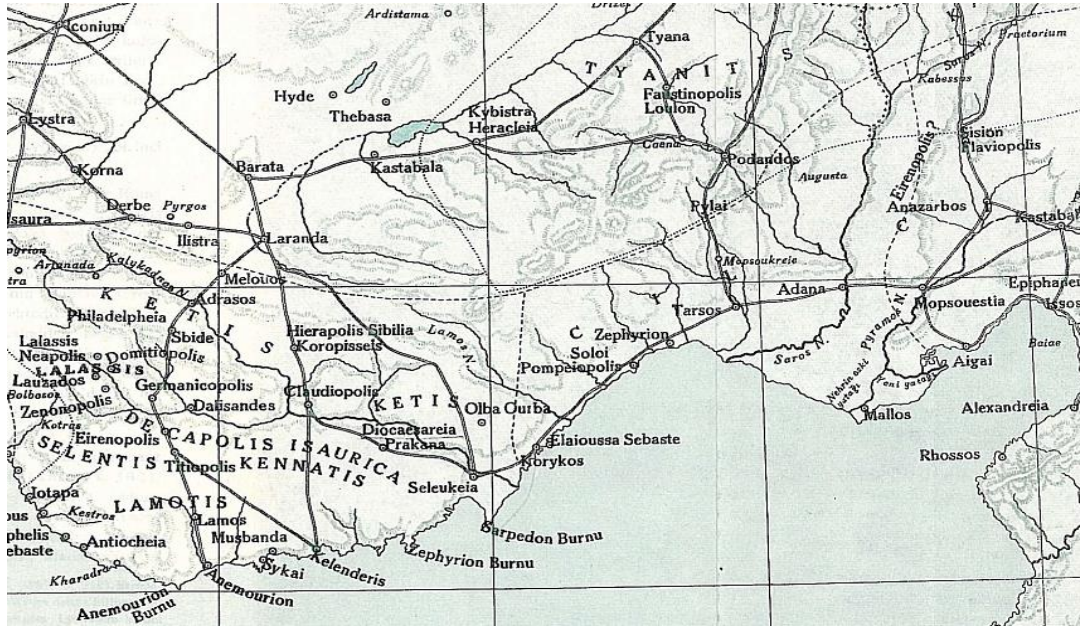
² Topboğazı'na geçişi sağlayan Belen, Amanos Dağları'nda Çukurova'yı Suriye'ye bağlayan geçittir. Suriye'nin kapısı olarak tanımlanan yer Antakya'nın kuzeyindeki Bağras Kalesi'nin kontrolündedir. Gülek Geçidi ise Kilikya'nın kapısı olarak ifade edilmektedir (Akkuş Yiğit 2011: 118; Ünal 2000: 27, 35; Uzun 2017: 32-55).

Antik çağdan itibaren stratejik ve ticarî öneme sahip olan Çukurova'nın ticaret yolları güzergâhına değinen Ramsay'a göre batıdan hareketle Akdeniz ticaretinin yoğun olarak gerçekleştiği üç farklı yol hattı bulunmaktaydı. Ancak ticaret genel itibariyle Karaman (Laranda), Mut (Claudiopolis), Ermenek, Kelenderis (Aydıncık), Uzuncaburç, Silifke, Olba, Korykos, Soloi (Viranşehir-Mezitli), Tarsus, Ayas, Sis, Misis, Anazarba ve Alexandria (İskenderun) güzergâhında gerçekleşmekteydi (1960: 44-46, 387-388, 397).³ Ticarî faaliyetlerin yapıldığı güzergâhlardan biri de Ayas'tan hareketle Ovalık Kilikya'dan gümrük merkezi konumundaki Geben Kalesi'nden (Meryemçil) Göksun ve Maraş'a ulaşmaktaydı. Ticaret yollarının toplanma yeri olan Çukurova limanlarının⁴ önemini fark eden Ermeni liderleri de bölgeye gereken ihtimamı gösterdi ve buralarda iktisadî faaliyetlerin devamlılığını sağlamaya çalıştı.

Şekil 1: Kilikya Bölgesindeki Bazı Yollar

Kaynak: (Ramsay 1960: 366-367).

³ Birinci yol; Konya'dan hareketle Karaman, Dağpazarı, Mut, Aydıncık'a, ikinci yol; Karaman'dan, Göksu Nehri boyunca ilerleyerek Mut, Uzuncaburç ve Silifke'ye, üçüncü yol; Karaman, Balabol (Adrasos), Ermenek (Germanicopolis) üzerinden ya Aydıncık ya da Anamur'a (Anemourion) uzanmaktadır (Ramsay 1960: 401-404; Ünal 2000: 36).

⁴ Meryemçil olarak da zikredilen Geben, Andırın'dan Göksun istikametinde uzanır. Cenevizli ve Venedikli tüccarlar, elde ettikleri imtiyazlarla Ayas'tan hareketle Ceyhan, Andırın ve Geben yoluyla Göksun ve Maraş'a, akabinde Doğu ve Orta Anadolu'ya ulaşmaktaydı. Aynı şekilde Kayseri, Göksun, Anazarba yoluyla Suriye ya da Akdeniz'e çıkılmaktaydı (Gökhan 2016: 129; Alkım 1959: 62, 65, 72). Geben, Gaban ya da Kızıl Kale olarak da zikredilmektedir (Dunbar ve Boal 1978: 85; Boase 1978a: 163).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

Kentler ve limanlar, iktisadî hayatta iki konuyu ön plana çıkarmıştı. Bunlardan biri Latin tüccarlara verilen imtiyazlar diğeri ise bu tüccarlar vasıtasıyla yapılan ihracat faaliyetleriydi. Doğu Akdeniz'de Latin tüccarların varlığı, Kilikya Ermenilerinin varlığından öncesine dayanmaktaydı. IX. ve X. yüzyıllara dayanan ilişkilerde Hristiyanlar, hac ve ticaret gibi gerekçelerle Müslümanların kontrolündeki Antakya ve Mısır ile temas hâlindeydi. Venedikli, Pisalı ve Cenevizli tüccarlar, 1082'de Bizans İmparatorluğu ile yaptıkları anlaşmalara istinaden Suriye, Filistin ve Kıbrıs'ın yanı sıra Adana, Misis ve Tarsus'ta ticaret yapıyordu (Heyd 1975: 103-136, 143, 411-412; Turan 2020: 25-27, 108-110). Haçlı Seferleri de Doğu Akdeniz ticaretine ağırlık vermelerini sağladı. Bu seferler sırasında gemicilik kabiliyetlerinden istifade edilen Latinler (Heyd 1975: 143 vd.), özellikle Antakya Haçlı Kontluğu'nun kurulmasının akabinde kendilerine tanınan imtiyazlarla Doğu Akdeniz'de aktif olarak yer aldılar. Antakya, Akka ve İskenderiye üzerinden Müslümanlarla ticaret yapmaya başladılar. III. Haçlı Seferi ve Kıbrıs'ın Haçlılar tarafından alınması, Müslümanlarla mücadelelere sebep olsa da ticaretin devamlılığına engel teşkil etmedi. IV. Haçlı Seferi sonrasında ise elde edilen imtiyazlarla Çukurova'da Latin tüccar varlığı artarak devam etti (Heyd 1975: 145-155, 156-166; Turan 2020: 25-48; Usta 2023: 5; Özkutlu 2019: 487-491). Bunların yanı sıra Selçuklu sultanlarının I. Gıyaseddin Keyhusrev'den itibaren Venedik, Ceneviz ve Kıbrıs Krallığı'na tanıdığı imtiyazlar da Latinlerin Akdeniz ve limanlarına yönelmesinde etkili oldu (Ersan 2007: 236-237; Nersessian 1962: 650-655; Cahen 2012: 125-126; Turan 1988: 109-146). Venedikli tüccarlara ait en az üç şahit huzurunda hazırlanmış noter kayıtları da (Morozzo ve Lombardo 1940) bu bilgiyi desteklemektedir.

Haçlı kontlukları vasıtasıyla ticarî üstünlük elde eden Latin tüccarlar, Çukurova'da siyasî ve askerî bir güç olarak ortaya çıkan Kilikya Ermeni Kralı Leon nezdinde de haklarını muhafaza etmeyi başardı. 1198'de Papa ve Alman imparatorunun onayıyla krallık tacı giyen Leon, siyasî ve askerî mücadelelerinde batıya yakınlık sergiledi. Krallığını güçlendirmek amacıyla da Antakya Kontluğu ile aynı siyaseti izleyerek Venedik, Ceneviz ve Pisalılara muhtelif imtiyazlar verdi. Ermenilerin uluslararası ticareti desteklemeleri hem siyasî hem de iktisadî manada menfaatlerine oldu (Vahram 1831: VIII; Heyd 1975: 407-408, 411; Turan 2020: 108 vd.; Ersan 2007: 236-237; Nersessian 1962: 650). Çin ve Hindistan'dan getirilen ürünlerin Avrupa'ya ve Avrupa'daki ürünlerin ise doğuya taşınmasına imkân tanıyan bu imtiyazlar, XIV. yüzyıla kadar devam ettirildi (Ghazarian 2000: 126). Çukurova'daki verimli araziler, Ayas Limanı'nın varlığı ve I. Leon'un Ceneviz ve Venedik'e tanıdığı imtiyazlar, iktisadî hayata büyük ölçüde canlılık kazandırdı. Elde edilen ürünler, Latin tüccarlar vasıtasıyla yeni pazarlara taşındı (Boase 1978b: 22; Ersan 2007: 239).

Kilikya Ermenilerinde ticarî faaliyetlerden alınan vergiler önem taşımakla birlikte daha fazla kazanç elde edilebilecek durumlarda muafiyetler de uygulanmaktaydı. Karaman'dan Amanos Dağları'na kadar uzanan bölgede etkili olan Leon, Bizans İmparatorluğu'nda Manuel Komnenos sonrasında yaşanan taht değişikliğinden ve Selçuklu Devleti'nde II. Kılıç Arslan'ın

tahtı 11 oğlu arasında taksim etmesinden faydalanarak ekonomik anlamda girişimlerde bulundu. Leon, özellikle krallık tacı giydikten sonra Ayas Limanı'nı daha aktif hâle getirerek batıyla ticarî faaliyetlerini artırmak için Cenevizli ve Venedikli tüccarlara birtakım ayrıcalıklar tanıdığı çeşitli antlaşmalar imzaladı (Alishan 1893: 13-15; Nersessian 1962: 650; Boase 1978b: 15). Leon, ilk olarak Cenevizlilere yakınlık sergiledi ve 1201 yılında Ogerio di Pollo ile ticaret anlaşması yaptı. Bu anlaşmayla Cenevizliler başta gümrük olmak üzere bazı vergilerden muaf tutuldu. Bu tüccarlara Sis, Tarsus ve Misis gibi kentlerde konaklama yerleriyle birlikte ticaret mallarını koyabilecekleri depolar, ibadetleri için kiliseler ya da bunları inşa edebilecekleri araziler verildi. Ayrıca kendilerine ait mahkeme kurmaları ve Vikont adı verilen idareci bulundurmaları imtiyazı tanındı. Çukurova'da aktif olarak bulunan Cenevizli tüccarlarla yapılan anlaşma ticarî, adlî ve malî konuları kapsamakta ve onlara oldukça geniş muafiyetler sunmaktaydı. Böylece yapılan anlaşma, Cenevizli tacirlerin Çukurova'da kalıcı olmalarını sağladı (Heyd 1975: 411-412; Turan 2020: 110-111; Alishan 1899: 63, 320; Jacoby 2014: 261-262, 278-281). Ayrıca anlaşmanın Sis Başpiskoposu Jean ve Kral Leon arasında imzalanmış olması (Alishan 1899: 266), Latinlerin haklarının belirlenmesinde piskoposların da etkili olduğuna işaret etmektedir.

1201 yılında Ceneviz tacirlerine verilen imtiyazlar, aynı yılın aralık ayında Venedik elçisi Jacopo Badoaro ile yapılan anlaşmayla Venediklilere de tanındı. Bununla birlikte Ceneviz tüccarlarına daha kapsamlı haklar sunulurken Venediklilere kısmen kısıtlamaların uygulanması söz konusuydu. Zira Venediklilere sadece Misis'te depo, kilise ve yaşam alanı kurmalarına izni verildi. Yine bu anlaşmaya göre Venedikli bir tüccarın ölümü durumunda ona ait mallar, Sis başpiskoposunun kontrolünde olacak ve Venedik doğuna gönderilecekti. Bu anlaşmayla Venedik tüccarlarına limanlar vasıtasıyla ücretsiz giriş-çıkış hakkı tanınsa da bunun sınırlı şartlarda gerçekleştirilmesine izin verildi. Bu tüccarlar, Kilikya topraklarına girişte gümrük işlemlerinin yapıldığı ve geçiş kapısı konumundaki Portella⁵ geçidinde vergi vereceklerdi. Bu vergilendirmeye Ermenilerin para basımında zorunlu ihtiyacı olan altın ve gümüşler de dâhil edildi (Alishan 1893: 15-17; Alishan 1899: 498-499; Heyd 1975: 414-415; Turan 2020: 111; Aktok Kaşgarlı 1990: 115, 117). Söz konusu kısıtlamalara karşın tüccarlara *L'Armeno-Veneto*'da yer alan bilgiye göre anlaşma kapsamında *Naufragi/Ius Naufragii* (Kaleli 2021: 29-44) uygulanacaktı. Bu uygulamaya göre Venedikli tüccarların denizde ya da karada zarar görmeyeceği garanti altına alınırken aksi bir durum olursa tüccarların zararları kral

⁵ *Kapı* olarak da zikredilen Portella Geçidi, Amanos Dağı ile sahil arasındaki, Suriye'den Çukurova'ya ulaşımında kullanılan dar geçitlerden biridir. Burada bulunan gümrük dairesi Gaston, Gastim ya da Bagras adı verilen kale sahibine aitti (Urfalı Mateos 2000: 308). W. Heyd'e göre İskenderun Körfezi'nin birkaç kilometre kuzeyinde, Ermeni Krallığı'nın gümrük bürosu konumunda dağ ile körfez arasına sıkışmış dar bir geçittir. Yol, Ermeni arazisinde ilk olarak Misis'e sonra Adana'ya ulaşıyordu. Ardından da Gülek Boğazı'ndan Toroslara geçiyor ve Konya istikametinde ilerliyordu (1975: 409-410). Oldenburg, seyahati sırasında İskenderun'dan Portella'ya yani Payas'a ulaştığını söyleyerek buranın Payas olduğunu zikretmektedir (2000: 33). Ancak oranın Payas ile İskenderun arasında bugün Sarı Seki olarak zikredilen yer olduğu da ifade edilmektedir (Boase 1978a: 167, 177).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

tarafından tazmin edilecekti. Leon tarafından yasalaştırılan bu kararlar batan gemilerin mallarına el konulmasına karşı duruldu ve korsanlık faaliyetleri de engellendi. Kilikya Ermenilerinde ticarî faaliyetlerin yasalarla bu şekilde teminat altına alınması, Latinler için bölgeyi güvenilir bir pazar hâline getirdi (Alishan 1893: 16; Danielyan 2011: 49). *Mxi'tar Gosh Kanunnâmesi*'nde de buna benzer uygulamalar vardı. Kanunnâmede batan gemilere yardım edilmesi gerektiği vurgulanırken yağmalanmasının kesinlikle yasak olduğu üzerinde duruluyordu. Hatta bu tutumun denizlerde ticaret yapılan devletlerle ilişkilerin seyrini belirleyeceğinden Gosh'a göre söz konusu kurala oldukça dikkat edilmeliydi (2000: 262).

Kilikya Ermeni kralları, Venedik ile ilişkilerinde mesafeli bir tutum sergilerken Ceneviz tacirleriyle olan münasebetlerini daha geniş ölçüde tutuyorlardı. 1215 yılında Cenevizli tüccarlarla yapılan anlaşmayla onlara verilen imtiyazlar daha da genişletildi. Tüccarlara liman kentleri dışında Tarsus, Sis ve Misis'in istedikleri yerinde mülk edinme hakkı tanındı. Anlaşmayı yapan Cenevizli Vikont Ugone Ferrario, Tarsus'ta fırın ve hamam inşa etme ve bahçe sahibi olma imtiyazı elde etti. Cenevizliler, konsolosluklar kurma, buralara görevli tayin etme ve mülk edinme haklarını da korudu. Tüccarlara birçok kolaylık sağlandıysa da yolları kullanmanın karşılığı olan geçiş vergisi ile pazarda sattıkları malların vergi yükümlülüğü kısmen devam ettirildi. Zira Ermeni kralı tarafından toprak verilen dört Ermeni baronu, sahip oldukları stratejik noktalarda alınan bu vergilerden vazgeçmediler (Alishan 1899: 210, 320; Heyd 1975: 412; Turan 2020: 111; Jacoby 2014: 261-262; Ersan 2007: 237). Heyd tarafından verilen bu dört isim; Ceneviz ve Venedikli tüccarların ticaret için geçmek zorunda oldukları toprakların hâkimi Tabaria Senyörü Othon, Antakya yakınlarındaki Beylan/Belen Boğazı'na hâkim olan Gaston (Bagras) Senyörü Adam, Korykos Senyörü Vahram, Gaban (Geben) Senyörü Leon'du (1975: 413). Bu anlaşmaya dair verilen bilgiye göre ise Ermeni baronlarına rağmen Kral Leon, aynı yıl Ceneviz tüccarlarının haraç ya da gümrük vergisinden muaf tutulduğuna dair ayrı bir ferman yayınladı (Alishan 1899: 210; Aktok Kaşgarlı 1990: 115). Bu anlaşma ve fermanlar, Çukurova'nın ticarî önemini farkında olan Latinlerin, bölgede kalıcılıklarını pekiştirmek istediklerini de göstermektedir.

Kilikya Ermeni Krallığı'nda, Leon döneminde Haçlı kontluklarının kurulmasıyla bölgede aktif olarak bulunan Hospitalier (St. Jean), Templier (Tapınak) ve Teuton Şövalyelerine de muafiyetler verildi. Gaston ya da Bagras⁶ olarak zikredilen yer ile

⁶ Belen Geçidi'nde önemli bir yere sahip olan Bagras Kalesi, "Suriye Kapısı, Amanos Kapısı, Pagrae, Bâb-ı İskenderun, Mazik Bağras" isimleri ile zikredilmektedir. İmparator Phokas tarafından inşa edilen kale, Ermeni Leon ve şövalyeler tarafından tahkim edildi (Çeken 2022: 154-155, 157). Haçlı döneminden itibaren de Gaston, Gastim, Guaston ya da Gastun adının Bagras'ı karşıladığı bildirilmektedir. Burası Leon'un Tapınak Şövalyeleriyle anlaşmazlığına sebep olmuştur (Oldenburg 2000: 29; Lawrence 1978: 41). Antakya Kontu Renaud, Musul Atabeyliği, Selçuklular ve Ermeniler ile mücadele etmekteydi. Antakya kontu, yaşanan mücadelelerin yanı sıra Bizans İmparatoru Manuel'in Ermeni seferi sonrasında Templier tarikatını ön plana çıkardı. İskenderun ve civarından Ermenileri uzaklaştıran tarikat mensupları Gastun-Bagras kalelerine hâkim oldu. Abu'l Farac'a göre

kuzeyindeki gümrük merkezi konumundaki Portella geçidi, Templier Şövalyelerinin idaresine bırakıldı. Ancak şövalyeler, veraset mücadelesinde Leon'a karşı Antakya-Trablus Haçlı kontlarının yanında yer aldılar. Templier Şövalyelerinin bu tutumundan rahatsız olan Leon, şövalyelerin Portella geçidini kullanmalarını yasakladı ve 1191'de Adam de Gaston'u Bagras'a sevk ederek bölgeyi onun idaresine verdi. 1207, 1210/1211 ve 1214'te Hospitalier Şövalyeleriyle anlaşmalar yapan Leon, Silifke dâhil olmak üzere bazı toprakları vererek onlarla tekrar yakınlık kurdu. Diğer yandan Templier Şövalyelerine karşı mesafeli tutum izlemesi sebebiyle papa ile karşı karşıya geldi. Bundan dolayı aforoz edilme tehdidi karşısında kalan Leon, Templier Şövalyeleriyle anlaşarak Mart/Nisan 1215'te arazilerini iade etme kararı aldı (Urfalı Mateos 2000: 308-309; Alishan 1899: 55, 225, 237-238, 328, 332; Lawrence 1978: 41-45; Smith 1978: 93-117; Heyd 1975: 408-409; Turan 2020: 109; Ersan 2007: 237). Templier mensupları da Bagras ve civarındaki hâkimiyetleri süresince bankacılık ve balıkçılıkla meşgul olurken Venedikli ve Cenevizli tüccarların faaliyetlerinin sürdürülmesini de destekledi (Çeken 2022: 153).

Teuton Şövalyeleriyle de yakınlık kuran Leon, 1209'da Antakya hâkimiyeti konusunda papanın desteğini elde edebilmek için bu şövalyelerden birini elçi olarak görevlendirdi. 1211'de Çukurova'da bazı toprakları şövalyelere tahsis etti. Sulh ortamı oluşturarak siyasî ve askerî hadiselerde müttefik edinebilmek amacıyla böyle imtiyazlar veren Leon, ayrıca erzak, at ve diğer ihtiyaç malzemelerinin temininde önemli oranda vergi muafiyeti uyguladı (Smith 1978: 113; Aktok Kaşgarlı 1990: 118). Ermeni kralı, zengin madenlere sahip Amanosları ilk dönemde kendi menfaati için kullanırken, siyasî ve askerî mücadelelerin artmasıyla birlikte Templier Şövalyelerinin kontrolüne bıraktı (Redford 2012: 301; Smith 1978: 113).

Geniş bir pazara sahip olan Çukurova'da içte alışveriş sürdürülmekle birlikte Ayas Limanı'nı kullanan Latin tüccarlar aracılığıyla önemli oranda ithalat ve ihracat yapılmaktaydı. Ermeniler, para basımı için gerekli olan altın ve gümüşü ithal ederken (Heyd 1975: 414-415; Turan 2020: 111) Amanos ve Toros Dağları'ndan elde edilen çam ve keresteyle madenlerden elde edilen demiri ihraç etmekteydi. Hatta bunlar, ihraç ürünleri arasında ilk sırada yer almaktaydı. Elde ettikleri demir ve keresteden kendileri layıkıyla istifade edemeseler de bunları ihraç ederek önemli bir gelir kaynağı oluşturdular (Boase 1978b: 22; Ersan 2007: 239). Bununla birlikte tuz, safran, buğday, üzüm, zeytin, pamuk, yün, deri, şarap, keçi-deve kılından dokunan kumaşlarla at ve katır gibi hayvanlar Latin tüccarlar vasıtasıyla Kıbrıs ve batıya ihraç edildi. Böylece Orta Asya dâhil olmak üzere farklı coğrafyalardan gelen ürünlerin toplandığı Çukurova, gerekli tüm hammadde ihtiyacını karşıladı (Heyd 1975: 411; Ersan 2007: 238-239; Jacoby 2014: 278-279; Redford 2012: 301; Ghazarian 2000: 126). Hem ürün hem de

1156'da Ermeni Baronu Toros ve Templier Şövalyeleri arasında anlaşmazlık yaşandı ancak daha sonra Antakya Kontluğu'nun aracılığıyla sulh yapıldı ve topraklar geri verildi (1978: 393).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

pazar açısından zengin olan bu bölgede köle ticareti de yapılmaktaydı (Alishan 1899: 442-443; Strabon 2000: 252).

I. Leon döneminden itibaren yaşanan ekonomik gelişme, bölgedeki mücadeleler sebebiyle bazen sarsılmışsa da imalat ve dış ticaret varlığını korudu. Ancak Leon sonrasında Latinlerin Doğu Akdeniz yönündeki ticareti çeşitli dönemlerde sekteye uğradı. Örneğin 1219'da Leon'un ölümünden sonra Bagraslı Adam ve Gaban senyörü olan Leon, Latinleri gümrük vergisi ödemeye zorladılar (Peacock 2006: 145). Müslümanların her geçen gün güçlenmesinden rahatsız olan papa da Latinlerin Müslümanlara demir, kereste ve köle satışını yasakladı ve buna uymayanların aforoz edilmesi kararını aldı. Fakat bu karar, Latin tüccarlar tarafından her zaman uygulanmadı ve ticarî faaliyetler sürdürüldü (Usta 2023: 6 vd; Özkutlu 2019: 487-492). I. Hetum'un saltanatı sırasında ise mücadelelerden dolayı zarar gören Ayas Limanı onarıldı ve işlerliğinin muhafazası sağlandı. 1245 ve 1271 yıllarında Latin tacirlere verilen imtiyazlar devam ettirildi (Nersessian 1962: 655; Dashdondog 2011: 161-162; Ersan 2007: 237-238; Akkuş Yiğit 2015: 172, 187-189). I. Hetum sonrasındaki savaşlarla zarar gören iktisadî hayatın canlandırılması için Latin devletleriyle olan anlaşmalar yenilendi (Kallosyan 2014: 5; Akkuş Yiğit 2015: 460). İktisadî faaliyetlerin devamlılığı ve Latinlerin aracılığıyla yapılan ithalat ve ihracat, Kilikya Ermenileri ve Memlûkler açısından oldukça önemliydi. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Çukurova'dan demir ihraç edilirken buna karşılık batıdan para basımı için gerekli olan gümüş ve altın ithal edilmekteydi (Bedoukian 1981: 164, 166, 221). Buna bağlı olarak da 1245, 1271, 1307 yıllarında ve sonrasında Hetum hânedânı mensuplarınca Ayas Limanı'nı kullanan Venedikli ve Cenevizlilere tanınan imtiyazlarla Çukurova'ya getirilen altın ve gümüşten vergi alınmadı. Ayrıca diğer ürünlerden alınan vergilerin de gümüş olarak tahsili, gümüşün elde edilmesini sağladı (Bedoukian 1981: 282; Jacoby 2014: 280-281; Alishan 1899: 498-499).

3. Para ve Vergilendirme Usulleri

Çukurova'nın ekonomik zenginliği ve madenlerinin bolluğu para politikasında belirleyici oldu. İktisadî hayatın önemli bir parçası olan para, gerek kanunlarla gerekse kralların girişimiyle kontrol altında tutuldu. Para bastırma yetkisi sadece krala aitti ve bir prens ya da baron para bastırmak isterse ondan izin almak zorundaydı. Bunun dışında hareket edilmesi ve sahte para bastırılması durumunda ceza uygulanmaktaydı (Mxi'tar Gos 2000: 114, 195; Redford 2012: 304). Çukurova'da bağlı oldukları siyasî güç adına para bastıran ilk Ermeni hânedânı Rupenliler oldu. Baronluk ve krallık dönemlerine ayrılan bu hânedânda baronluğu teşkil eden ilk dönemde bakır ve gümüş sikkeler bastırılırken, krallık sürecinde gümüş paralar ve nadir olarak da olsa altın paralar darp edildi (Bedoukian 1981: 195). Bu da güçle orantılı olarak para bastırıldığını göstermektedir. Kilikya Ermenilerinin ilk liderleri olarak zikredilen I. Rupen ve I. Konstantin'in para bastırması olma ihtimalinden bahsedilmektedir (Ek-1). Ancak bu dönemde paralar üzerinde tarihlere rastlanmaması tereddüde sebep olmaktadır (Hançer

2016: 288; Bedoukian 1981: 95-96). I. Rupen'e dair bilinen bir örneğine ulaşamadığı ifade edilse de Haçlı Seferleri'nin akabinde Baron unvanı verilmiş olan I. Konstantin'in ve ardılı olan Toros'tan itibaren sonraki liderlerin merkezleri Sis ve Tarsus'ta bakır para bastırdıkları bildirilmektedir (Bedoukian 1981: 95-103, 195-197).

Paul Z. Bedoukian'ın verdiği bilgiye göre Kilikya Ermenilerinin baronluk ve krallık devirlerinde ilk bastırılan paralar bakır olarak darp edilmişti. I. Leon ve I. Hetum dönemine dair nakillerde ise bakır ve gümüş paranın bol olduğu, buna karşın altın paranın oldukça az olduğu ifade edilmektedir. Leon, krallık tacı giydikten sonra artan gücüyle orantılı olarak bakır ve gümüş paraların yanı sıra altın para da bastırmıştı. Bu dönemde gümüş paralar genel itibariyle tek tip ve aynı ağırlıkta bulunurken, altın paralarda değişkenlik söz konusu olup farklı ağırlıkta paralar darp edildi. Altın paraların bu değişkenliğinde sahip olunan güçle birlikte tahta çıkış ve evlilik gibi özel günlere istinaden darp edilmeleri de etkiliydi. Bakır ve gümüşün yaygın kullanımına karşın altın para sadece önemli günler için bastırıldığından ticarî hayatta aktif olarak kullanılmamaktaydı. Rupen hânedânının baronluk döneminde darp edilen paraların ağırlığı ve kim tarafından bastırıldığı konusunda verilen tabloya göre Leon'un 1198'de krallık tacı giymesinden sonra başlattığı para basım usulü, Kilikya Ermeni Krallığı'nın ortadan kalktığı zamana kadar sürdürüldü (Boase 1978b: 22; Bedoukian 1981: 95-97, 100, 116-117, 200, 221).

Para, bir hânedânın ya da devletin gücünü simgelemesi sebebiyle önem taşımaktaydı. Bunun bilincinde olan Kilikya Ermeni liderleri de bölgedeki güçlerini göstermek adına Sis ve Tarsus gibi önemli kentlerdeki darphanelerde para bastırmıştı. Bunun yanı sıra para basımında ve kullanılan sembollerde Bizans İmparatorluğu'nun ve sürekli temas hâlinde oldukları Haçlı kontluklarının etkisi vardı. Bu sebeple paralar üzerinde elinde haç tutan kral, aslan ya da taç giyen kral sembolleri kullanıldı (Ek-2). Paralarda kullanılan dil konusu da siyasî ve askerî şartlara göre değişkenlik göstermekteydi. Örneğin Antakya Haçlı Kontluğu ile yakınlık sebebiyle paralarda Ermenicenin yanı sıra Latince de kullanılmıştı (Bedoukian 1981: 96-97, 202-204, 243). Rum ve Latin etkisinin yanı sıra Rupen hânedânından Mleh'in Musul Atabeyi Nureddin Mahmud ile yakınlığından ve onun desteğini elde etmesinden dolayı Musul Atabeyi adına bastırılan paralar ise Arapça formdaydı ((Bedoukian 1981: 98). Arapça para bastırılan diğer bir devlet Türkiye Selçuklularıydı. Ermeni liderleri, tabilik-metbuluk çerçevesinde sürdürdükleri ilişkilerinde bağlılıklarını bildirme adına Ermenice ve Arapça ifadelerin yer aldığı paralar bastırmışlardı (Bedoukian 1981: 28; Ersan 2014: 184, 189, 191, 194) (Ek-3). Ayrıca Rupen hânedânında iktisadî açıdan zenginliğin ve para sıkıntısının yaşanmadığının delili olarak evlilikler gösterilebilir. Zira Rupenlilerde yapılan evliliklerde çeyiz olarak toprak verilmesinin yanı sıra yüklü miktarda para da ödenmekteydi (Aktaş 2022: 407-408).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

İktisadî hayatın önemli gelir kaynakları arasında vergiler de yer almaktaydı. Kilikya Ermenileri geçitleri, yolları, hayvanları, arazileri ve arazilerden üretilen sebze ve meyveleri, madenleri ve ormanlardan elde edilen ürünleri vergilendirmeye dâhil etti (Ersan 2007: 237; Mxi'tar Gos 2000: 146, 178-180, 197). *Mxi'tar Gosh Kanunnamesi'*ne göre ticaret amacıyla hareket edilmiyorsa yollardan vergi alınmamalıydı. Ancak ticarî gayeyle seyahatte belirli bir miktar vergi tahsil edilmeliydi. Ayrıca ekme ve şarap gibi ürünlerin fiyatları artırılabilir ya da azaltılabilir, bu konuda ise yıllık değişen verim oranı göz önünde bulundurulmalıydı. Sahip olunan tüm bağ, bahçe, ticarî ürünler ve hayvanlar, verimi ve değeri oranında vergilendirmeye dâhil edilmeliydi. Hayvanlardan alınan vergilerde hayvanın sağlıklı ya da iş yapabilir durumda olmasına dikkat gösterilmeliydi. Uygulamada keyfiyet söz konusu olmayıp yasalar çerçevesinde ve Ermeni liderinin belirlediği miktarda vergi alınmalıydı (Mxi'tar Gos 2000: 119-120, 178-180, 197, 295).

Vergi alımında doğudan ve batıdan gelen tüm ürünlerin toplanma yeri olan Ayas Limanı önemli bir konumdaydı. Alınan vergiler genellikle altın ve gümüş cinsindedi. Alishan'a göre vergi miktarı ürüne göre belirlenmekte ve %2 ya da %4 oranında değişmekteydi. Bu vergilendirme içerisinde Latin tüccarlar, yoğun ticarî girişimleri sebebiyle fermanlarla vergiden muaf tutulmuştu. Bu durum, Kilikya Ermeni Krallığı'nın menfaatineydi. Zira vergi muafiyetleri, Kilikya topraklarındaki Latin tüccar sayısının artışına da zemin hazırlıyordu (Alishan 1899: 441-442).

Sonuç

Çukurova, stratejik konumu itibarıyla her dönem dikkat çeken bölgelerden birisi olmuştur. Bundan dolayı da Eski Çağlardan itibaren birçok devlet ve topluluğun hâkim olmak istediği bölge konumuna gelmiştir. Çukurova'nın tarihi geçmişi içerisinde bölgeye hâkim olmak isteyen topluluklardan biri de Ermeniler olmuş, bölgede Müslüman ve Türk nüfus olmasına rağmen Anadolu'daki yer değişimi sırasında bu coğrafyaya gelmişlerdir. Söz konusu göçü sadece iskânla bırakmayan Ermenilerin bölgenin stratejik konumunu ve zenginliğini de dikkate alarak burada hakimiyet sahası kurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak son derece önem arz eden bir alanda bunu sağlamanın kolay olmadığı bilinciyle hareket ettikleri de tespit edilmektedir. Zira bir taraftan diğer devlet ve topluluklarla siyasî ilişki ve çatışmaya girerken diğer taraftan kalıcılıklarını sağlayabilme adına iktisadî faaliyetlere yönelmeleri buna işaret etmektedir. Bu kapsamda bölgenin stratejik konumunun yanında zengin topraklarını da dikkate aldıkları görülmektedir. Bölge, birçok ürünün yetiştirilebildiği verimli topraklara sahiptir. Bu faktörü ticarî olarak kullanmak isteyen Ermenilerin yetiştirilen ürünlerin önemli bir kısmını da iktisadî yapılarını zenginleştirme adına ticarileştirmeye çalıştıkları aşikardır. Ayrıca bölge, tarım başta olmak üzere ormanlar ve madenler yönünden de önemli bir alandır. Söz konusu coğrafya, hayvancılık yapmaya da

müsait olduğu için Ermenilerin bu alanların tamamını aktif olarak iktisadî kalkınmalarında kullanmış oldukları görülmektedir.

Ermenilerin ziraî ve iktisadî alanlardaki gelişimi sağlamaya çalışırken bölgede var olan diğer unsurlardan da birçok şey öğrendikleri aşikardır. Bazı Avrupalıların Çukurova'da Ermenilerin iktisadî varlığını sağlam bir zemine oturtma kaygısında oldukları anlaşılmaktadır. Fakat Ermeniler özellikle hayvancılık, hayvan ürünleri ve buna bağlı gelişen zanaatları Türklerden öğrenmişlerdir. Bu da bölge ticaretinin altyapısının bir kısmını Türklerin oluşturduğunu göstermesine rağmen bunların ticarî potansiyel olarak kullanımı konusunda payı Ermenilere kaptırdıklarına da işaret etmektedir.

İktisadî kalkınmayı kontrollü bir şekilde yürütme adına kanunnameler çıkaran Ermeniler, toprakla birlikte ticareti de devlet denetimine almışlardır. Ticaretin bölgedeki gelişimi, bir yönüyle de yolların kontrol altına alınmasıyla ilişkilidir. Ermeni liderlerinin de bu ilişkinin farkına vardıkları anlaşılmaktadır. Zira yabancı tüccarlara çeşitli imtiyazlar tanımalarıyla bölgenin ticaret ağını yoğunlaştırarak ticarî potansiyelini artırmaya çalışmaları bunu göstermektedir. Bu girişimlerinin olumlu sonucunu ise döneminde aktif olan Cenevizli ve Venedikli tüccarların Çukurova'ya olan ilgisinin artmasıyla almış görünmektedirler. Bununla birlikte söz konusu tüccarlara vergi muafiyeti tanıyarak bölge ticaretine destek vermişlerse de kontrolü kaybetmek istemedikleri hissedilmektedir. Parayı ve vergileri doğrudan kendi denetimlerine almaya çaba sarf etmeleri de bunun açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ermeniler, iktisadî kalkınmalarını sağlama adına Cenevizliler başta olmak üzere Avrupalı tüccarlara imtiyazlar vermiş, birçok yönden onlara da imkân sağlamışlardır. Zira Ermenilerin sağladıkları imtiyazlar, Avrupalıların bölgede ticarî amaçlarla da olsa kalıcı olmalarında etkili olmuştur. Karşılıklı bu çıkar ilişkisinin her iki taraf açısından siyasî olarak da etkisinin olduğuna şüphe yoktur.

Sonuç olarak Ermeniler tarafından sürdürülmeye çalışılan bu faaliyetlerin tamamı, bölge ticaretini ve hâliyle kendi zenginliklerini artırmaya yönelik girişimlerdi. Bu girişimleri vasıtasıyla Çukurova'da iktisadî kalkınmayı sağlamaya çalışmaları da bölgedeki varlıklarını sürdürebilmenin temel şartlarından biri olarak görülmüştür. Böylece Ermenilerin Çukurova'da siyasî varlık gösterebilmelerinin önemli vasıtalarından biri olan ekonomik kalkınmayı her yönüyle hedefledikleri tespit edilebilmektedir.

Kaynakça

- Akkuş Yiğit, Fatma. 2011. "XIV-XV. Yüzyılda Çukurova'nın Stratejik Önemi". ss. 115-122 içinde *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu, 7-8 Nisan 2011 Bildiriler Kitabı*. C. III, Ed. Fevzi Demir. Mersin: Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları.
- Akkuş Yiğit, Fatma. 2015. "Memlûk-Ermeni Münasebetleri". *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 8(16): 171-206.

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

- Akkuş Yiğit, Fatma. 2016. "Doğu Akdeniz'in Önemli Liman-Kalesi: Ayas". ss. 451-467 içinde *Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu, 17-19 Nisan 2015 Adana, Bildiriler Kitabı*. C. I. Ed. Yılmaz Kurt, Fatih Sansar. Adana.
- Aktaş, Yasemin. 2022. "Rupen Hanedanında Siyasetin Gölgesinde Yapılan Evlilikler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (55): 403-426.
- Aktok Kaşgarlı, Mehlika. 1990. *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*. Ankara: Altıncıoğlu Matbaası.
- Alishan, Ghevont M. 1893. *L'Arméno-Veneto Compendio Storico e Documenti Delle Relazioni Degli Armeni Coi Venezian XIII-XIV*. Venezia.
- Alishan, Léonce M. 1899. *Sissouan Ou L'Arméno-Cilicie Description Géographique et Historique*. Venise.
- Alkim, U. Bahadır. 1959. "Güney-Batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi". *Belleten* 23(89): 59-73.
- Anonim. 1937. *Hudûd al-Âlam The Regions of The Word A Persian Geography*. Trans. V. Minorsky, V. V. Barthold. London.
- Anonim. 2018. *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*. Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Balcıoğulları, Abdullah. 2022. "9. ve 13. Yüzyıllar Arası Çukurova'da Yerleşme ve Ticaret Yolları". ss. 1-13 içinde *XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1-5 Ekim 2018*. C. XI. Ankara: TTK Yayınları.
- Bardakcı, Kürşat. 2018. "Antikçağ'da Dağlık Kilikya Bölgesinin Doğal Kaynakları ve Sosyo-Ekonomik Durumu". *The Journal Of Social Science* 2(3): 12-19.
- Bedoukian, Paul Z. 1981. *Selected Numismatic Studies*. Los Angeles: Armenian Numismatic Society.
- Beihammer, Alexander Daniel. 2022. *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*. Çev. Tarık Özbek. Ankara: Koyu Siyah Yayınları.
- Boase, T. S. R. 1978a. "Gazetteer", ss. 145-185 içinde *The Cilician Kingdom Of Armenia*. Ed. T. S. R. Boase. London: Scottish Academic Pres.
- Boase, T. S. R. 1978b. "The History Of The Kingdom". ss. 1-34 içinde *The Cilician Kingdom Of Armenia*, Ed. T. S. R. Boase. London: Scottish Academic Pres.
- Cahen, Claude. 2012. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Chamic, Michael. 1827. *History Of Armenia*. Vol. II. Trans. Johannes Avdall. Calcutta: Printed at Bishop's College Press.
- Çeken, Muhittin. 2022. "Tapınak Şövalyeleri ve Bağras Kalesi; Yayılma Stratejilerinin Askerî Örüntüleri". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20(1): 151-171.
- Çetin, Altan. 2004. "Memlûk Devrinde Kârimî Tüccarları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23(35): 71-87.
- Çetin, Altan. 2009. "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar". *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29(Özel Sayı): 369-384.
- Danielyan, Eduard L. 2011. "Civilizational Factors Of Armenian Sea Trade Development and the International Competition in the 17 th Century". *21st Century* 1(9): 46-53.
- Dashdondog, Bayarsaikhan. 2011. *The Mongols And The Armenians 1220-1335*. Ed. Michael R. Dromp, Devin DeWeese. Boston: Brill.
- Demir, Faris. 2016. "Kilikya'daki Aigeai Kenti ve Tarihi". *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 2(2): 1-13.

- Demirci, Mustafa. 2016. "Abbâsîler Döneminde Adana ve Çukurova'nın İskânı ve İslamlaştırılması". ss. 309-324 içinde *Uluslararası "Tarihte Adana ve Çukurova" Sempozyumu, 17-19 Nisan 2015 Adana, Bildiriler Kitabı*. C. I. Ed. Yılmaz Kurt, Fatih Sansar. Adana.
- Dunbar, J. G, W. W. M. Boal. 1978. "The Castle of Azgıt". ss. 85-91 içinde *The Cilician Kingdom Of Armenia*. Ed. T. S. R. Boase. London: Scottish Academic Pres.
- Durukan, Murat. 2015. "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar". *Adalya* (18): 241-257.
- Ebü'l-Fidâ. 2022. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ersan, Mehmet. 2007. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ersan, Mehmet. 2014. "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)". ss. 161-202 içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*. C. II. Ankara: TTK Yayınları.
- Ghazarian, Jacob G. 2000. *The Armenian Kingdom in Cilicia During The Crusades The İntegration of Cilician Armenians with the Latins 1080-1392*. London: Routledge Curzon.
- Gökhan, İlyas. 2012. "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki İlişkiler". *Neüşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 1(2): 70-108.
- Gökhan, İlyas. 2016. "Türkiye Selçukluları Zamanında Maraş Uç Beyliği (1071-1258)". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* (1): 115-173.
- Gregory Abû'l-Farac. *Abû'l-Farac Tarihi*. C. II. Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları.
- Hançer, Elmon. 2016. "Kilikya Ermeni Prensiği'nin İkinci Başkenti Anavarza". *Adalya* (19): 277-312.
- Heyd, W. 1975. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. Enver Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları.
- İbn Bîbî. 1996. *el-Evamîü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname)*. C. I. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Havkal. 2021. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn Hurdazbih. 2008. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. 1987. *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. C. X. Çev. Abdülkerim Özeydın. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Jacoby, David. 2014. "The Economy of The Armenian Kingdom of Cilicia: Some Leglected and Overlooked Aspect". ss. 261-291 içinde *La Méditerranée des Arméniens: XII-XV Siècle*. Ed. C. Mutafian. Paris.
- Kaleli, Emrullah. 2021. "Ius Naufragii" ve Orta Dönem Bizans Deniz Hukukunda Batan Geminin Malları". ss. 29-44 içinde *Tarih Araştırmaları IV*. Ed. Ahmet Gözlü, Aydın Efe. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Kalloslyan, Kevork. 2014. "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Doğuşu ve Çöküşü". *Yeni Türkiye* (60): 1-7.
- Kaşgarlı Mahmud. 1985. *Divanü Lûgat-it Türk*. C. I. Çev. Besim Atalay. Ankara: TTK Basımevi.
- Koca, Salim. 2017. "Osmanlılar'dan Önce Çukurova'nın (Çukurâbâd) Siyasî Durumu". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2(2): 29-52.
- Kudame b. Cafer. 2018. *Kitabü'l Harac*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Lawrence, A. W.. 1978. "The Castle of Bahgras". ss. 41-45 içinde *The Cilician Kingdom of Armenian*. Ed. T. S. R. Boase. London: Scottish Academic Pres.
- Marco Polo. 1979. *Marco Polo Seyahatnamesi*. C. I. Haz. Filiz Dokuman. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

- Melkonyan, A. Armine. 2016. "The "Encyclical Letter" by Nerses the Graceful as a Source For Studying the History of Everday Life and Social Relations in the 12th Century". *Fundamental Armenology* 2(4): 337-344.
- Morozzo, R. Della Rocca, A. Lombardo. 1940. *Documenti del Commercio Veneciano Nei Secoli XI-XIII*. Vol. I-II. Roma: Nella Sede Dell'istituto.
- Mxi'tar Gos. 2000. *The Lawcode [Datastanagirk] of Mxit'ar Goss*. Trans. R. W. Thomson. Amsterdam-Atlanta: Printed in The Netherland.
- Nersessian, Sirarpi der. 1962. "The Kingdom of Cilician Armenia". ss. 630-659 içinde *A History of the Crusades*, Vol. 2. Ed. K. M. Setton. Philedelphia.
- Norwich, John Julius. 2013. *Bizans Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453)*. Çev. Selen Hırçın Riegel. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Öngül, Ali. 2017. *Anadolu Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özbek, Süleyman. 2017. "Türkiye Selçukluları-Eyyûbi İlişkilerinde Çukurova Ermeni Prensiği'nin Rolü". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (6): 13-34.
- Özkutlu, Seyit. 2019. "Orta Çağ'da Papalık Yasakları ve Müslüman Doğu: Latin Noter Kayıtları Işığında Doğu-Batı Ticareti (1162-1350)". *Belleten* 83(297): 485-517.
- Paydaş, Kazım. 2012. "Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31(51): 165-200.
- Peacock, A. 2006. "The Saljuq Campaign Against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of Alâ' al-Dîn Kayqubâd". *Journal Of The Royal Asiatic Society* 16(2): 133-149.
- Ramsay, W. M. 1960. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çev. Mihri Pektaş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Redford, Scott. 2012. "Trade and Economy in Antioch and Cilicia in the Twelfth and Thirteenth Centuries". ss. 297-309 içinde *Trade and Markets In Byzantium, Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia*. Ed. Cécile Morrisson. Washington.
- Runciman, Steven. 1989. *Haçlı Seferleri Tarihi I*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Selen, Hamit Sadi. 1948. "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Güney Anadolu Taşeli ve Çukurova". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* III(3-4): 305-313.
- Smith, J. S. C. Riley. 1978. "The Templars and the Teutonic Knight in Cilician Armenia". ss. 91-117 içinde *The Cilician Kingdom of Armenian*. Ed. T. S. R. Boase. London: Scottish Academic Pres.
- Strabon. 2000. *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*. Çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sümer, Faruk. 2017. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Süryani Mihail. 1944. *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*. Trc. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi.
- Tekindağ, Şehabeddin. 1971. "Silifke". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* (2): 141-168.
- Turan, Osman. 1969. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. C. II. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Turan, Osman. 1988. *Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Turan, Osman. 2009. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman. 2010. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Turan, Şerafettin. 2020. *Türkiye-İtalya İlişkileri -I- Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*. Ankara: TTK Yayınları.
- Urfalı Mateos. 2000. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (652-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant D. Andreasyan. Not. Edouard Dulaurer, Halil Yinanç. Ankara: TTK Yayınları.
- Usta, Ahmet. 2022. *Hilal ile Haç Arasındaki Hayatlar Ortaçağ Akdenizi'nde Ticaret ve Tüccar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Usta, Ahmet. 2023. "Commercial Deceit: Fraudulent Trade From the Ports Of Cilician and Cyprus to Mamlûks". *Al-Masâq-Journal of The Medieval Mediterranean* (2023): 1-23.
- Uzun, Efkan. 2017. "Gülek Boğazı, Tarihi ve Stratejik Önemi". *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 3(2): 32-55.
- Ünal, Ahmet. 2000. "Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşındığı İsimler İle Fiziki ve Tarihi Coğrafyası". ss. 19-40 içinde *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*. Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ünal, Ahmet. 2006. "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı'nın Siyasi Tarihi". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15(3): 15-44.
- Vahram. 1831. *Vahram's Chronicle of The Armenian Kingdom in Cilician*. Trans. Charles Fried Neumann. London: Printed for the Oriental Translation Fund.
- Wilbrand Von Oldenburg. 2000. *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*. Çev. Mehmet Ersan. İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi Yayınları.
- <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=6167746&AucID=7098&Lot=864&Val=c770a4a2382cf66a8e3866949aaae6aa> (Erişim Tarihi: 12.06.2023)
- <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=6185778&AucID=7125&Lot=72475&Val=be2c24b5a5ae8e876706d38f4ed68bf4> (Erişim Tarihi: 12.06.2023)
- <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3523&lot=464>. (Erişim Tarihi: 12.06.2023).

Kilikya Ermenilerinin Çukurova'daki İktisadî Faaliyetleri

Ekler

Ek-1: I. Rupen'in 1080-1095 dönemine tarihlendirilmiş para örneği.

Kaynak: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3523&lot=464>. (Erişim Tarihi: 12.06.2023). Paul Z. Bedoukian, tarihlendirme yapılmayan paranın Rupen ya da Konstantin'e ait olduğunu ifade etmektedir (1981: 100).

Ek-2: Sis darphanesinde I. Leon'un krallığı sırasında bastırılan para.

Kaynak: <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=6185778&AucID=7125&Lot=72475&Val=be2c24b5a5ae8e876706d38f4ed68bf4> (Erişim Tarihi: 12.06.2023)

Ek-3: I. Hetum tarafından Selçuklu Sultanı II. Keyhusrev adına Sis darphanesinde Arapça ve Ermenice olmak üzere çift dilde bastırılan para.

Kaynak: <https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=6167746&AucID=7098&Lot=864&Val=c770a4a2382cf66a8e3866949aaae6aa> (Erişim Tarihi: 12.06.2023)

